

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.60>

ІНФОРМОВАНА ЗГОДА ПАЦІЄНТА НА МЕДИЧНЕ ВТРУЧАННЯ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ БІОМЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Химич Н.,
магістр,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Корчинський О.,
магістр,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Химич Н., Корчинський О. Інформована згода пацієнта на медичне втручання під час здійснення біомедичних досліджень.

У статті відображено поняття «інформованої згоди пацієнта», вказується на нормативне регулювання та закріплення даного поняття, досліджуються питання права на надання згоди для проведення медичних досліджень та право на відмову від їх здійснення, аналізується принцип вільної згоди особи у контексті міжнародних нормативно-правових актів, а також наголошується на актуальності даної теми для сьогодення. Життя людини – складний і загадковий механізм, який поєднує в собі фізичну і духовну сутність. Нерідко, протягом всього життєвого шляху в людини виникають різні перешкоди для її якісного існування та всебічного розвитку. Деякі такі перешкоди вже існують в людини з самого її народження, а деякі можуть виникнути протягом життя. В одному випадку людина може їх подолати самостійно, в іншому вона потребує медичної допомоги лікарів, спеціалістів потрібного напрямку.

Більш серйозніші перешкоди, тобто хвороби, існуючі з народження або ті, що виникли протягом життя потребують комплексного цілеспрямованого лікування, яке включає біомедичні дослідження або й оперативне втручання. Важливим в цьому аспекті є питання згоди людини – пацієнта на медичне лікування та проведення біомедичних досліджень, а також нормативне визначення та закріплення такої згоди.

Вивчивши, проаналізувавши та дослідивши питання «інформованої згоди пацієнта на проведення біомедичних досліджень» можна дійти до однозначної позиції, що на сьогодні дане питання є дуже актуальним та важливим. Воно згадується та постійно вдосконалюється як у міжнародному, так і у національному законодавстві. Людина протягом свого життя неодноразово потребує медичної допомоги.

Право на життя та здоров'я гарантується кожному Конституцією України та повинно бути безперешкодним для здійснення особою цього права. Тільки від самої людини та її вільного рішення залежить процес діагностики та лікування. Тільки за згодою пацієнта проводиться те чи інше дослідження. У міжнародних правових актах вказується, що не надання згоди особою при медичному втручанні вважається втручанням в її особисте приватне життя, порушенням її гідності та свободи.

«Інформована згода» носить в собі поняття не лише самої згоди, тобто вільного рішення людини, але ще й пояснення про конкретний випадок або процедуру дослідження. І великим чином залежить від фахівця. Чи вдасться йому вірно, в повній мірі та доступній формі донести та роз'яснити проблему, хворобу, дії пацієнта? Так, вільна згода надається особою, але лікар теж в деякій мірі впливає на це рішення. Свобода пацієнтів у виборі методів медичної допомоги є дещо обмеженою. Пацієнт може вибрати тільки серед тих методів медичного втручання, які йому рекомендує лікуючий лікар або відмовитися від лікування.

Саме тому питання «інформованої згоди пацієнта» і надалі залишатиметься одним з найдискусійніших питань та ще неодноразово буде чудовою темою для дослідження молодих науковців.

Ключові слова: згода, інформація, право, пацієнт, біомедичні дослідження, втручання.

Khymych N., Korchynskiy O. Informed consent of the patient for medical intervention during biomedical research.

The article reflects the concept of «informed consent of the patient», indicates the normative regulation and consolidation of this concept, examines the issues of the right to give consent for medical research and the right to refuse to carry it out, analyzes the principle of a person's free consent in the context of international legal acts, and the relevance of this topic for today is also emphasized.

Human life is a complex and mysterious mechanism that combines physical and spiritual essence. Often, during the entire life path, a person faces various obstacles to his quality existence and comprehensive development. Some of these obstacles already exist in a person from birth, and some may arise during life. In one case, a person can overcome them on his own, in another, he needs the medical assistance of doctors, specialists in the desired direction. More serious obstacles, that is, diseases existing from birth or those that have arisen during life, require comprehensive, targeted treatment, which includes biomedical research or surgical intervention. Important in this aspect is the issue of the consent of a person - a patient to medical treatment and conducting biomedical research, as well as the normative definition and consolidation of such consent.

Having studied, analyzed and researched the issue of «informed consent of the patient for conducting biomedical research», it is possible to come to the unequivocal position that this issue is very relevant and important today. It is mentioned and constantly improved in both international and national legislation. A person repeatedly needs medical assistance during his life.

The right to life and health is guaranteed to everyone by the Constitution of Ukraine and should be unhindered for a person to exercise this right. The process of diagnosis and treatment depends only on the person himself and his free decision. Only with the patient's consent is this or that study conducted. International legal acts indicate that a person's failure to consent to medical intervention is considered an interference in his personal private life, a violation of his dignity and freedom.

«Informed consent» includes not only the concept of consent itself, i.e. the free decision of a person, but also an explanation of a specific case or research procedure. And it largely depends on the specialist. Will he be able to convey and explain the patient's problem, illness, actions correctly, fully and in an accessible form? Yes, free consent is given by a person, but the doctor also influences this decision to some extent. Patients' freedom in choosing medical care methods is somewhat limited. The patient can choose only among those methods of medical intervention recommended by the attending physician or refuse treatment.

That is why the question of «informed patient consent» will continue to be one of the most debated issues and will repeatedly be an excellent topic for research by young scientists.

Key words: consent, information, law, patient, biomedical research, intervention.

Постановка проблеми. Право на життя є головним і основним правом людини. Все цивілізоване свідоме суспільство визнає право людини основоположним і намагається його зберегти. Місія лікарів – врятувати, вилікувати, допомогти.

Проте у різних складних медичних випадках перед людиною виникає непростий вибір і тільки за її згодою лікарі можуть почати свої дії.

Для того, щоб людина зрозуміла повною мірою свою ситуацію, в якій вона перебуває, перш за все лікар повинен їй інформативно та доступно пояснити про характер даної хвороби та про наслідки, які можуть відбутися при здійсненні рекомендованого лікування чи при відмові від такого лікування.

Та перш ніж почати лікування необхідно провести всі встановлені медичні дослідження та встановити правильний діагноз.

Саме рішення про проведення того чи іншого біомедичного дослідження приймає пацієнт.

Здавалося б, кожен пацієнт звертається за допомогою добровільно, потребуючи медичної допомоги. Але, на практиці ми спостерігаємо, що ледь не на кожне медичне втручання необхідно брати письмову згоду хворого. Іноді це не створює ніяких проблем, але у більшості хворих, викликає відчуття настороженості – певне існують високі ризики, якщо необхідно підписати такий папірець...

Права пацієнта є абсолютними, незалежно від того, надається допомога на засаді державних гарантій забезпечення безоплатної медичної допомоги, чи на основі платних договорів з наданням медичних послуг. Іншими словами, є це державний чи комерційний лікувальний заклад, лікарі не можуть ігнорувати вказані права. Більше того, їх не може ігнорувати і сам хворий.

Дослідженням та вивченням даного питання присвячували свої наукові праці відомі українські науковці: Ю.Ю. Сізнцова, Б.В. Островська, С.Г. Стеценко, В.Ю. Стеценко, І.Я. Сенюта, Р.Ю. Гревцова, С.В. Антонов, О.М. Піщита, та інші. На думку цих провідних фахівців, отримання «інформованої згоди на медичне втручання» чи «відмови» від нього, як основного механізму реалізації фундаментальних прав пацієнта, є сьогодні найбільш актуальним питанням.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чіткого визначення терміну «інформована згода пацієнта на медичне втручання під час здійснення біомедичних досліджень» законодавство не містить. Однак, виходячи зі змісту ст. 28 Конституції України, ст. 39, 43 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (далі – Основи), ст. 284 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ), можна прийти до висновку, що:

Інформаційна згода пацієнта на медичне втручання під час здійснення біомедичних досліджень – це вільне, усвідомлене рішення особи, що звернулася за медичною допомогою або її законних представників щодо обрання та застосування методів діагностики, профілактики та лікування, яке базується на отриманні від лікаря в доступній формі інформації про стан його здоров'я, мету проведення запропонованих досліджень і лікувальних заходів, прогноз можливого розвитку захворювання, у тому числі наявність ризику для життя і здоров'я.

Рішення щодо надання згоди пацієнта на медичне втручання повинно бути вільним. Воно не може бути результатом зовнішнього примусу чи активного переконання будь-кого, включаючи і лікаря.

Рішення має бути лише результатом особистого вибору, що ґрунтується на повній інформації про стан здоров'я. Медичний працівник зобов'язаний надати пацієнтові в доступній формі інформацію про стан його здоров'я, мету проведення запропонованих досліджень і лікувальних заходів, прогноз можливого розвитку захворювання, у тому числі наявність ризику для життя і здоров'я.

Якщо інформація про хворобу пацієнта може погіршити стан його здоров'я або погіршити стан здоров'я його представників, зашкодити процесові лікування, медичні працівники мають право надати неповну інформацію про стан здоров'я пацієнта, обмежити можливість їх ознайомлення з окремими медичними документами. [4, ст. 39]

За загальним правилом, згоду на медичну допомогу надає особа, яка потребує медичної допомоги – з 14 років [2, ст. 284; 4, ст. 43] або законні представники – якщо медичної допомоги потребують пацієнти віком до 14 років та пацієнти, визнані недієздатними.

У разі, коли медичного втручання потребує особа у віці з 14 до 18 років, доцільно повідомити про це її законних представників. Це пов'язано з необхідністю дотримання положень ст. 31, 32, 37, 39 ЦКУ та ст. 150 Сімейного кодексу України.

Міністерством охорони здоров'я України передбачено та затверджено уніфіковану форму такої згоди пацієнта. А саме йдеться про Форму первинної облікової документації № 003-6/о та інструкцію щодо її заповнення, затверджені наказом МОЗ від 14.02.2012 № 110. [5]

Останні зміни до форми 003-6/о та інструкції вніс наказ МОЗ від 09.12.2020 № 2837: «Інформована добровільна згода пацієнта на проведення діагностики, лікування та на проведення операції та знеболення і на присутність або участь учасників освітнього процесу»

Медичну документацію – форму 003-6/о – заповнює пацієнт, який звернувся в заклад охорони здоров'я та дає згоду на проведення йому діагностики, лікування, за необхідності на оперативне втручання та знеболення, присутність або участь учасників освітнього процесу в присутності лікуючого лікаря.

Пацієнтом власноруч вказуються його прізвище, ім'я, по батькові; лікуючий лікар доводить йому інформацію щодо плану діагностики та лікування, надає в доступній формі інформацію про ймовірний перебіг захворювання, наслідки при відмові від лікування.

Згода пацієнта на запропоноване лікування та діагностику (форма № 003-6/о) засвідчується підписами лікуючого лікаря та пацієнта. [5]

Згода на медичне втручання не береться, якщо маються ознаки загрози життю пацієнта і немає можливості з об'єктивних причин отримати згоду на втручання. У такому випадку рішення щодо медичного втручання приймає лікар.

При встановленні неможливості особою дати згоду, уповноважена особа (представник, родичі) повинна приймати рішення виключно в інтересах цієї особи. Таке рішення має бути якнайбільше наближеним до ймовірного рішення особи, стосовно якої буде здійснюватися втручання, якби вона мала можливість його виразити будь-яким чином.

Людина має право відмовитися від втручання на будь-якій стадії процесу. Також вона повинна бути поінформована про можливі наслідки відкликання згоди. Її рішення необхідно поважати. Має бути гарантований захист від дискримінації за прийняття рішення стосовно втручання. [6]

Право на відмову від лікування має пацієнт з 18 років, дієздатність якого не обмежена або законні представники пацієнтів до 18 років та пацієнтів визнаних недієздатними чи дієздатність яких обмежено. [2, ч. 4 ст. 284; 4, ч. 4, 5 ст. 43]

Якщо відсутність згоди може призвести до тяжких для пацієнта наслідків, лікар зобов'язаний це пояснити. Якщо і після цього пацієнт відмовляється від лікування, лікар має право взяти від нього письмове підтвердження, а при неможливості його одержання - засвідчити відмову відповідним актом у присутності свідків. У випадку, коли відмова законного представника від лікування може мати для пацієнта тяжкі наслідки, лікар повинен повідомити про це органи опіки і піклування. [4, ч. 3, 5 ст. 43]

В Україні окремого нормативного документу стосовно прав пацієнтів не існує. Конституція України гарантує кожному громадянину право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Держава при цьому створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. Відношення, що виникають між лікарем і пацієнтом, регулюються широким колом нормативно-правових актів.

В свою чергу, закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я громадян» передбачає, що кожний громадянин має право на охорону здоров'я, життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини; безпечно для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; санітарно-епідемічне благополуччя території і населеного пункту, де він проживає; безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку; кваліфіковану медико-санітарну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій і закладу охорони здоров'я. [7]

Для багатьох станів і хвороб існують один або декілька встановлених ефективних методів лікування. Лікарі та лікарні можуть використовувати різні методи лікування однакового стану. Проте, часто відносні переваги цих методів лікування невідомі.

Дослідження порівняльної ефективності, а також систематичні огляди, отримали все більшу увагу протягом останніх кількох років. У дослідженні порівняльної ефективності безпосередньо порівнюються два або більше втручання, які вважаються як стандарти надання медичної допомоги. Дане дослідження може допомогти визначити, який стандарт медичної допомоги має кращі результати і більш прийнятні ризики.

Ризики стандартних процедур медичної допомоги не обов'язково кваліфікуються як мінімальні просто тому, що лікування стало стандартною практикою. Ризики для учасників мають бути зведені до мінімуму і належним чином збалансовані щодо перспектив потенційної індивідуальної користі або соціальної цінності дослідження. [18]

Принцип добровільної інформованої згоди передбачає, що кожна людина має право на доступ до інформації про мету та характер такого втручання, а також про можливі наслідки та ризики для свого життя і здоров'я.

Така згода містить важливий компонент усвідомлення людиною прийнятого рішення на основі наданої їй інформації (щодо змісту, порядку та наслідків втручання).

Водночас слід враховувати, що згода як елемент добровільності прийняття рішення та його результат часто залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів (наприклад, надається під впливом болю, страху тощо), які можуть суттєво вплинути на оцінку людиною ситуації, в якій вона опинилася, а також на зниження контролю у прийнятті власних рішень. [6]

Правову базу для проведення біомедичних втручань складають численні міжнародно-правові акти, які ґрунтуються на принципі добровільної та інформованої згоди: Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини; Конвенція про права людини та біомедицину 1997 року (відома також як Конвенція Ов'єдо) [10]; Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину щодо трансплантації органів і тканин людини 2002 року (далі – Додатковий протокол щодо трансплантації) [11]; Додатковий протокол до Конвенції про права людини і біомедицину в галузі біомедичних досліджень 2005 року (далі – Додатковий протокол у галузі біомедичних досліджень) [12]; Додатковий протокол до Конвенції

про права людини і біомедицину, що стосується генетичного тестування в медичних цілях 2008 року (далі – Додатковий протокол щодо генетичного тестування) [13]; Загальна декларація про геном людини та права людини 1997 року [14], Загальна декларація про біоетику і права людини 2005 року [15], а також Хартія основних прав Європейського Союзу 2000 року [16] та низка директив, рекомендацій і положень ЄС.

Конвенція Ов'єдо визначає загальне правило, відповідно до якого: «Будь-яке втручання у сферу здоров'я може здійснюватися тільки після добровільної та свідомої згоди на нього відповідної особи. Такій особі заздалегідь надається відповідна інформація про мету і характер втручання, а також про його наслідки та ризики» [10], «особи, на яких проводяться дослідження, мають бути поінформовані про їхні права та гарантії, встановлені законодавством для їхнього захисту; необхідна згода, передбачена у статті 5, має бути надана чітко, конкретно, і вона має бути задокументована».

Загальна декларація про біоетику і права людини проголосила важливий принцип згоди: «Будь-яке медичне втручання в профілактичних, діагностичних або терапевтичних цілях має здійснюватися лише за попередньою, вільною та інформованою згодою відповідної особи на основі належної інформації. Згода в відповідних випадках повинна бути явно вираженою».[15].

Усвідомлення людиною прийняття рішення є однією з істотних умов для біомедичного втручання. Водночас, крім загальних положень захисту осіб, здатних дати згоду, особливого захисту потребують особи, які неспроможні дати свою згоду. Так, відповідно до Конвенції Ов'єдо «... втручання стосовно особи, яка є недієздатною давати згоду, може здійснюватися тільки за умови, що воно матиме безпосередню користь для такої особи». [10].

Положення щодо згоди на біомедичні втручання містить Хартія основних прав Європейського Союзу в контексті права на цілісність особи: «У сферах медицини та біології слід, зокрема, поважати: добровільну та інформовану згоду зацікавленої особи, відповідно до встановлених законом процедур» [16, ст. 3].

Закріплення принципу добровільної інформованої згоди у численних міжнародно-правових актах є важливою складовою права на життя у міжнародному праві, а також захисту прав людини в судовій практиці.

Інформована згода - це процес. Початок цього процесу вимагає надання відповідної інформації потенційному учаснику, гарантуючи, що особа відповідно зрозуміла важливі факти та погодилася або відмовилася від участі без примусу, неналежного впливу, введення в оману.

Інформована згода ґрунтується на принципі, що особи, які здатні надати інформовану згоду, мають право добровільно вирішити, чи брати їм участь в дослідженні. Інформована згода захищає свободу вибору осіб та поважає незалежність особи.

Висновки. Вивчивши, проаналізувавши та дослідивши питання «інформованої згоди пацієнта на проведення біомедичних досліджень» можна дійти до однозначної позиції, що на сьогодні дане питання є дуже актуальним та важливим. Воно згадується та постійно вдосконалюється як у міжнародному, так і у національному законодавстві. Людина протягом свого життя неодноразово потребує медичної допомоги.

Право на життя та здоров'я гарантується кожному Конституцією України та повинно бути безперешкодним для здійснення особою цього права. Тільки від самої людини та її вільного рішення залежить процес діагностики та лікування. Тільки за згодою пацієнта проводиться те чи інше дослідження. У міжнародних правових актах вказується, що не надання згоди особою при медичному втручанні вважається втручанням в її особисте приватне життя, порушенням її гідності та свободи.

«Інформована згода» носить в собі поняття не лише самої згоди, тобто вільного рішення людини, але ще й пояснення про конкретний випадок або процедуру дослідження. І великим чином залежить від фахівця. Чи вдасться йому вірно, в повній мірі та доступній формі донести та роз'яснити проблему, хворобу, дії пацієнта? Так, вільна згода надається особою, але лікар теж в деякій мірі впливає на це рішення. Свобода пацієнтів у виборі методів медичної допомоги є дещо обмеженою. Пацієнт може вибрати тільки серед тих методів медичного втручання, які йому рекомендує лікуючий лікар або відмовитися від лікування.

Саме тому питання «інформованої згоди пацієнта» і надалі залишатиметься одним з найдискусійніших питань та ще неодноразово буде чудовою темою для дослідження молодих науковців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
3. Сімейний кодекс України. *Відом. Верхов. Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.
4. Основи законодавства про охорону здоров'я: Закон України// Відом. Верховної Ради України. 1993. № 4. Ст. 19.
5. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 14.02.2012 р. № 110 (у редакції наказу Міністерства охорони здоров'я України від 09.12.2020 р. № 2837).
6. Островська Б.В. Добровільна інформована згода на біомедичні втручання як складова прав людини. Філософські та методологічні проблеми права. № 1-2 (15-16), 2018. С. 170–183.
7. Сізінцова Ю.Ю. Інформована згода на медичне втручання: юридичний захист пацієнтів і медичних працівників. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. № 23, 2013. С. 266–269.
8. The Nuremberg Code. URL: <https://history.nih.gov/research/downloads/nuremberg.pdf>. Title from the screen.
9. WMA Declaration of Helsinki – Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects>. Title from the screen.
10. Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine (Oviedo, 4.IV.1997). URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/164>. Title from the screen.
11. Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, No. 186 (Strasbourg, 24.I.2002). URL: <https://rm.coe.int/1680081562>. Title from the screen.
12. Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine, concerning Biomedical Research, CETS No. 195 (Strasbourg, 25.I.2005). URL: <https://rm.coe.int/168008371a>. Title from the screen.
13. Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine, concerning Genetic Testing for Health Purposes, No. 203 (Strasbourg, 27.XI.2008). URL : <https://rm.coe.int/1680084824>. Title from the screen.
14. Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights, adopted unanimously and by acclamation at UNESCO's 29th General Conference on 11 November 1997. URL: <http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/bioethics/human-genome-and-human-rights>. Title from the screen.
15. Universal Declaration on Bioethics and Human Rights of 19 October 2005. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001428/142825e.pdf#page=80>. Title from the screen.
16. Charter of Fundamental Rights of the European Union of 7 December 2000. Official Journal of the European Communities (2000/C 364/01). URL: http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf. Title from the screen.
17. Convention on the Rights of the Child, adopted by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989. URL: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CRC.aspx>. – Title from the screen.
18. Міжнародні етичні рекомендації щодо досліджень, пов'язаних із здоров'ям за участю людей. Розроблені Радою міжнародних організацій медичних наук (CIOMS) у співпраці з Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ). Copyright © 2016 Авторське право належить Раді міжнародних медичних наукових організацій (CIOMS) : International Ethical Guidelines for Health-related Research Involving Humans, Fourth Edition, ISBN 978-929036088-9
19. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.
20. Белов Д.М. Белова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. С. 85–90.
21. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне право*. № 1. 2021. С. 21–26.

22. Gromovchuk M.V., Belov D.M. Artificial insemination: issues of law and religion. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Issue 4. S. 34–37.
23. Громовчук М.В., Белов Д.М., Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 65. С. 46–50.